

I FRIKOPPLADE RUM

– *det frånvarandes beröring i skuggan*

Jaakko Ruuska

Ett lärdomsprov för doktorsexamen i bildkonst
Konstuniversitetet, Bildkonstakademi 2024
ISBN 978-952-353-447-6

<https://www.researchcatalogue.net/view/2144206/2407606>

UPPLEVELSEN AV FRIKOPPLING

Låt oss föreställa oss ett jordskred, en sänka. Vägarna rasar och förbindelserna bryts. Invånarna i de kollapsade husen måste flytta bort. De som tidigare bott i byn har kvar bara minnet av hurudan hembyn tidigare var. Det finns ingen egen plats för ett sådant minne och minnet kan inte delas med dem som aldrig hunnit besöka byn. Det nedsjunkna området inhägnas och hamnar så i det förnimabaras skugga. En sådan upplevelse av en förlorad koppling kallar jag frikoppling.

Frikopplingarna beror inte alltid på ändringar i det fysiska rummet. Exempelvis när coronapandemin spred sig tömdes städernas gator redan innan viruset hann smitta befolkningen i stor utsträckning. Frikopplingarna kan alltså bero också på förändringar i synen på rummet.

Ibland uppstår upplevelsen av frikoppling till följd av en materiell företeelse som har förlorat sin materialitet. Exempelvis kan syndromet fantomsmärta uppfattas som en upplevelse av frikoppling. Fantomkänsla är ett fenomen där man känner smärta i en förlorad, amputerad extremitet. I fall av fantomkänsla är upplevelsen av frikoppling fysisk.

I denna avhandling fokuserar jag dock på hur frikopplingarna påverkar platsupplevelsen. Avhandlingen består av tre essäistiska studier, som var och en inramar sina egna konstnärliga delar. I min första studie *Elisenvaara–Pieksämäki – hajonnut kone* ('En trasig maskin', 2017–2021) vittnar ett övergivet järnvägsspår som hamnat i skuggan om frikoppling. Skenorna bildar en synlig linje som skär igenom landskapet och hänvisar till den frånvarande trafikförbindelsen. Temat för studien *Kadonnut isoäiti* ('Den försvunna mormodern', 2017–2023) är att koppla avrättningarna i Kuusankoski i slutet av finska inbördeskriget 1918, som länge har tystats ned, på nytt till minnets miljö. I den konstnärliga delen av studien *Irtikytetty kaupunki* ('Frikopplad stad', 2021–2023) används systemet med hemliga luffartecken för att frikoppla stadens vardagliga textuella struktur.

Jag påstår dock inte att frikopplingar alltid är berättelser om en upplösning av den ideala

ordningen, eftersom frikoppling också kan användas som en metod för motstånd. Det är också viktigt att komma ihåg att rumsbegreppet i samband med frikoppling alltid har en tidsdimension. Den upplösta kopplingen som en upplevelse hänvisar till är virtuell och ligger i det förflutna. Upplevelsen i sig är däremot aktuell och närvarande. Därför handlar frikopplingar aldrig om en återgång till en försvunnen ordning.

När jag i början av detta forskningsprojekt vandrade längs ett övergivet järnvägsspår mot den stad, dit jag i min barndom åkte tåg för att besöka mina morföräldrar, hoppades jag i hemlighet att jag skulle återuppleva minnen från en svunnen tid när jag återsåg det landskap jag upplevt flera decennier tidigare. Efter att jag vandrat ett stycke längs rälsen kom jag till ett lugnt område. På den solvarma rälsen låg ödlor och ormar, som snabbt skyndade bort när jag närmade mig.

TRE STUDIER OCH DE KONSTNÄRLIGA PRAKTIKER SOM ÄR GRUNDEN FÖR DEM

Till utbildningen är jag dokumentär filmmakare. I många av de konstnärliga experimenten i denna avhandling har jag utvidgat definitionen av film genom att experimentellt studera hur film kunde fungera som medium för en platsupplevelse. En annan metodologisk bakgrund till min avhandling kommer från den deltagande konsten. År 2009 anslöt jag mig till konstkollektivet *Toisissa tiloissa* ('I andra rum'), som ursprungligen grundats av filosofen och konstnären-forskaren Esa Kirkkopelto. I den performance konst som kollektivet utvecklat består föreställningen av fysiska övningar som genomförs tillsammans. Under övningarna besöker man olika tillstånd eller rum med hjälp av kroppstekniker. De flesta av gruppens mer än 200 övningar handlar om icke-mänskliga tillstånd och upplevelseformer.

I den här avhandlingen har jag tillämpat idén om performativa övningar som gruppen har utvecklat som metod för konstnärlig forskning. Tillsammans med kollektivets medlemmar, i synnerhet Timo Jokitalo och Kati Korosuo, utvecklade jag övningar att göra tillsammans för att studera upplevelsen av platsen. Responsen från deltagarna i övningarna utgör ett viktigt material för denna avhandling.

Studierna som baserar sig på de konstnärliga delarna av min avhandling är reseskildringar till olika uttrycksformer för begreppet frikoppling. I konstellationen som består av dessa tre studier som skiljer sig från varandra bildade jag mig min uppfattning om upplevelsen av frikoppling.

ELISENVAARA-PIEKSÄMÄKI – EN TRASIG MASKIN (2017–2021)

I min första studie om frikopplingar fäster jag min uppmärksamhet vid ett övergivet järnvägsspår som ligger i min barndoms hemstad Nyslott. Trettio år tidigare hade jag rest med tåg längs samma räls till mina morföräldrars hemstad. Sedan togs bansträckan ur bruk och kort därefter dog också morföräldrarna. Förbindelsen till mina morföräldrars stad bröts och spåret som trafikförbindelse till platsen glömdes bort.

En gång när jag besökte Nyslott år 2017 vandrade jag längs den övergivna rälsen. Första gången, en regnig höstdag, promenerade jag tio kilometer från utkanten av staden till den plats där det en gång i tiden fanns nästa hållplats för passagerartåget. Vandringen längs järnvägsspåret fascinerade mig så mycket att jag åtog mig att ta reda på det nedlagda spåret genom att vandra delar av sträckan, från en övergiven hållplats och station till en annan.

I den tekniska ordlista som gäller järnvägen är en "omkopplare" en anordning som styr tågen från en räls till en annan. När ett järnvägsspår tas ur bruk kopplas omkopplaren alltså av. Medan jag vandrade längs den övergivna rälsen insåg jag att den märkliga rumsupplevelse som styrde mina steg på spåret kunde kallas frikoppling.

I fallet med det övergivna järnvägsspåret studerade jag frikopplingen som ett sönderfall av det maskinella system (Schivelbusch) som en gång möjliggjorde tågresandets speciella upplevelse av tid och rum. I sin bok *Cinema 1: The Movement-Image* beskriver Gilles Deleuze den filmiska rörelsebildens som en uttrycksmässig motsvarighet till tågresandet. Jag följde den observationen och började leta efter upplevelsen av det övergivna järnvägsspåret i den tidiga typ av film som kallas *phantom ride* ('fantomtur'). Filmkameran fästes på loket för att filma det landskap som öppnar sig framför tåget. Landskapet kring det övergivna järnvägsspåret hade blivit en liknande, oätkomlig periferi som många av landskapen som skildrades i *phantom ride* filmerna, eftersom många av dem visade publiken naturskön natur till annars ouppnåeliga delar av landet.

I det första konstnärliga experimentet fäste jag alltså en filmkamera på en dressin, som jag använde till att åka längs det övergivna spåret. I de följande konstnärliga experimenten utvecklade jag tillsammans med Timo Jokitalo och Kati Korosuo fysiska övningar, som vi genomförde tillsammans med hjälp av den rörliga dressinen. Dessa övningar resulterade år 2019 i performance föreställningar, som kallas *Resiinaesitykset* ('Dressin performance').

Vi bjöd in särskilt personer som var bosatta i området kring det övergivna järnvägsspåret att delta i föreställningarna. I vårt mest lyckade experiment, övningen *Panoraaminen katse* ('Panorama blicken'), skapade polaroidkameran och dressinens rörelse en övning som gav deltagarna på konstiga sätt förvandlade upplevelser av förhållandet mellan tid och rum. Studien publicerades år 2021 som referentgranskad i nummer 17, *Vardagsutopier*, av tidskriften för konstnärlig forskning Ruukku, som redigerades av Pilvi Porkola och Suvi Salmenniemi.

FRIKOPPLAD STAD (2021–2023)

Den andra konstnärliga delen av avhandlingen kom till 2020 vid tiden för nedstängningen under coronapandemin, då staden avfolkades och förvandlades till ett landskap av ensamma, planlösa promenader. Vid den tiden hade vi för avsikt att tillsammans med Timo Jokitalo och Kati Korosuo fortsätta de konstnärliga experimenten på den andra delen av det övergivna järnvägsspåret, som ligger i Ryssland. Pandemin satte dock stopp för våra planer. Som skapare av performance föreställningar började vi fundera på hur upplevelsen av kroppslig gemenskap kunde uppnås i en kollektiv övning, när deltagarna inte kan samlas på samma ställe för att göra övningen samtidigt.

Jag fann en lösning på detta problem i luffartecknen, det system av hemliga tecken som används av luffare, men tecknen ledde mig till att granska temat för min avhandling ur ett nytt perspektiv. Med hjälp av tecknen, som ritas med krita eller kol på synliga ytor i staden, kunde de hemlösa luffarna kommunicera råd och varningar till varandra.

När jag studerade bakgrunden till dessa tecken närmare visade det sig att teckensystemet kanske inte (åtminstone allmänt) var luffarnas praxis. Motsvarande tecken hade dock använts framför allt av luffare i Tyskland, som också talade ett hemligt språk, *rotwälska*.¹

1 *Rotwälska* kommer av det tyska ordet *rotwelsch*.

Det jag fascinerades av i tecknen var hur de strukturerar staden till ett textuellt rum. Att läsa och skriva hemliga meddelanden förutsätter att man vandrar omkring, vilket skapar ett gemensamt fysiskt rum mellan dem som ritar och läser tecknen. På så sätt bjöd de hemliga tecknen på en fascinerande tolkning av Michel de Certeaus teori om att vandra omkring i staden som en rumslig praktik, som bildar mottexter till den rumsliga ordningen i staden.

Den konstnärliga delen av avhandlingen grundar sig på en lekfull gemensam övning där man ritar tecken på gatorna, vandrar längs stigar bildade av tecken som ritats av andra och gör iakttagelser i staden genom att skriva korta texter. Dessa texter utgör en indirekt korrespondens mellan deltagarna i övningen.

Den deltagande övningen genomfördes för första gången offentligt som en del av Forskningspaviljongen som ordnades av Konstuniversitetet i Tölö i Helsingfors den 21 juni 2021. Senare genomfördes övningen flera gånger på olika håll i Helsingfors i evenemang som var öppna för allmänheten.

Den mest fascinerande observationen under övningen var att det bokstavligen uppstod intertextualiteter på skrivplatserna. De privata observationer som framfördes i texterna spreds till andra texter och blev på så sätt delade observationer. Ibland överfördes också observationer som gällde en viss plats till texter som skrivits på andra ställen. Sådana observationer bildade stadens textuella rum, som var platslöst.

Texterna som skrevs under övningen utmanade på många sätt det invanda sättet att gestalta stadens rum. De var ofta lekfulla omtolkningar av hur observerade saker anknöt till platserna. I mitt tycke tolkar dylika texter Michel de Certeaus tanke om den *poetiska geografi* som vandraren möter. Med alla dessa medel frikopplade övningen stadsrummets vardagliga struktur och skapade tillfälligt ett annat gemensamt rum.

DEN FÖRSVUNNA MORMODERN (2017–2023)

I den tredje studien fokuserar jag på frikopplingen som en företeelse som berör minnets lokalisering. Studien bygger på en film där man genom att vandra söker efter en försvunnen minnesberättelses landskap.

Den 10 maj 1918 var slutskedet av Finlands inbördeskrig. I kvällen fördes 14 tillfångatagna rödgardister från Kuusankoski Oy:s pappersfabrik till ett grustag i utkanten av staden för att arkebuseras. Minnesplatserna för massavrättningarna i Kuusankoski i mars 1918 förstördes och blodsdåden tystades ned exceptionellt länge. År 1967 berättade Verner Granqvist för Yles redaktör om hur han lyckades fly från avrättningsprocessionen. Bortsett från detta sällsynta uttalande talades det inte om händelserna på orten under flera årtionden, åtminstone inte öppet, och på så sätt föll dessa händelser i glömska.

I maj 2017 spårade jag tillsammans med dramatikern Juha Salminen från Kuusankoski den rutt från fabriken till grustaget som processionen följt 99 år tidigare genom det landskap som hade lagrats på orten efter inbördeskriget. Vi spelade in en film av rутten där kameran rör sig genom landskapet

ur vandrarens synvinkel. Många detaljer i miljön hade dock förändrats. Exempelvis gick nu en asfalterad väg över det grustag där Laura Viljander och 12 andra arkebuserades.

Vi skapade en berättarröst till filmen från intervjun med Verner Granqvist från 1967. Juha Salminen skrev en andra berättarröst till filmen för en av de avrättade, Laura Viljander. Berättarrösten baserade sig på vår gemensamma forskning i Lauras personhistoria. Denna berättarröst, som i filmen framfördes av skådespelaren Noora Dadu från Kuusankoski, närmade sig avrättningsprocessionen genom många sådana iakttagelser som Verner Granqvist teg om i sin intervju.

Vi visade filmen den 10 maj 2018 i en sal i den byggnad som tidigare fungerat som pappersfabrik och som några år tidigare byggts om till en lokal för kulturevenemang.

En publik på 115 personer kom till filmföreläsningen. De flesta av dem var lokala invånare, andra var födda på orten men hade flyttat bort. Filmerna, som visades i kvällen, framförde för många av gästerna en okänd historisk händelse som en promenad genom ett landskap som de kände som sin egen hembygd.

I den tredje studien jämför jag filmerna med begreppet minnesplats (*lieu de mémoire*, Nora) som utvecklats i minnesforskningen. Med minnesplats avses i allmänhet platser som är referenspunkter för minnesberättelser. I den här studien begrundar jag hur platsuppfattningen i filmens medium avviker från platsen som är referenspunkt i minnesberättelsen. Begreppet skugga eller död vinkel visar sig vara ett nyckelbegrepp i studien, och kan förstås både som ett skuggområde i det förnimbara rummet och som något som förtigits i minnesberättelsen. När de platser där händelser har tystats ned också har hamnat i skuggan i det förnimbara rummet, ger sinnesförnimmelser av rummet en känsla av tystnaden i berättelsen. Sådana skuggområden i landskapet, som undanskymda hörn och skogbevuxna kärrvägar, visade sig vara viktiga bildmotiv i vår film.

UTFORSKA, VANDRA

Enligt teoretikern inom konstnärlig forskning Henk Borgdorff kännetecknas konstnärlig forskning av ett ofullbordat tänkande på grund av att forskningens ämnen eller teman inte har någon bestämd identitet.

I min forskning omvandlades det ofullbordades etos till vandring som forskningsmetod.

Enligt Michel de Certeau innebär att vandra att man konstant stiger bort från sin plats. Jag har följt detta förhållande till rummet som är karakteristiskt för vandrande även i förhållande till den företeelse jag har studerat, och därför har jag inte försökt kontrollera de teman jag tar upp i min avhandling till exempel genom att kartlägga dem. Forskningens delar är däremot färdvägar in i frikopplingens upplevelse i landskap som avviker från varandra. Kroppsligheten i att vandra är också ett viktigt medium för upplevelsen i alla tre konstnärliga delar av min avhandling.

Studiernas skriftliga form är i denna avhandling essän, som i mitt tycke är den skriftliga form som bäst motsvarar ett vandrande sätt att forska. I artikeln *The Essay as Form* (1958) beskriver Theodor Adorno essäns tänkande som en kättersk strävan att söka nya betydelser för begrepp i sammanhang där man tidigare inte kunnat tänka sig dem. De kätterska strävandena i min avhandling bestod av översättningar. Begreppsfenomenen blev upplevelsebaserade företeelser i de konstnärliga experimenten och de upplevelsebaserade företeelserna sökte i sin tur en artikulation i de teoretiska referensramarna.

Jag sammanställde min forskning på webbpubliceringsplattformen *Research Catalogue* för att understryka att observationerna i denna avhandling inte är enbart skriftliga. I expositionerna i publiceringsplattformen *Research Catalogue* jämföras de essäistiska studierna med en omfattande dokumentation av de konstnärliga delarna, som videor, fotografier, ljudinspelningar samt deltagarnas texter, teckningar och även transskriberade responser på övningarna. I expositionerna presenterar jag anvisningarna för många av de övningar som använts i forskningen så detaljerat att övningarna kan upprepas med hjälp av anvisningarna. En kritisk bedömning av denna avhandling kan eventuellt kräva att man provar på att genomföra en övning. I praktiken skulle det dock vara svårt att pröva på flera av övningarna, eftersom många av dem var relaterade till en särskild plats och även till en särskild grupp av människor. Möjligheten till upprepning är dock inte egenskap som eftersträvas i denna konstnärliga forskning.

Exempelvis Barbara Bolt har konstaterat att ”medan kompetensen inom vetenskaplig kvantitativ forskning grundar sig på en upprepning av det samma, bygger den [konstnärliga forskningens] performativa paradigm på skillnader i upprepningen” (Bolt 2016, 132). Den performativa paradigmerna i denna forskning motiverades av drömmen om att teknikerna för de övningar som här utvecklats skulle inspirera nya konstnärliga experiment för vilka nya och mer insiktsfulla tekniker skulle utvecklas.

OBSERVATIONER OCH NYA STIGAR

Det är svårt att peka ut någon samlande slutpunkt för en forskning som denna, som har gjorts genom att vandra. Kännetecknande för upplevelsen av promenader är att man i något skede inser att man har kommit till en ny trakt, som i denna avhandling visade sig vara det frikopplade rummet. Denna företeelse, som jag till en början inte kände igen, kom emot mig på järnvägsspårets ruiner, på en skogbevuxen kärrväg bakom gårdarna och på de tomma gatorna i en stad som tömts på folk av pandemin. Frikoppling handlar dock inte om särskilda platsers egenskaper, utan om hur rummet uppfattas.

I den platsspecifika konsten har *platsen* sitt eget betydelseskikt som förändrats med tiden, där olika uppfattningar om platsen har blandats med varandra (Kwon). Därför är det ibland svårt att förstå vad som avses när man talar om platser. Begreppet frikoppling kan hjälpa till att artikulera vissa problem som berör upplevelsen av rummet inom platsspecifik konst.

I begreppet frikoppling begränsas upplevelsen av platsen inte till rummets förnimbara egenskaper. Platsen uppfattas inte heller enbart som en mötesplats för maktförhållanden eller en referenspunkt för diskurser, eftersom upplevelsen av platsen i frikopplingar även påverkas av frånvarande kopplingar och av frånvaron i sig. Upplevelsen av det frånvarande utmanar den rådande rumsordningen genom att signalera att saker och ting kunde vara annorlunda.

När man identifierar rummets frikopplingar kan man lätta på de nivåer av rumsupplevelsen som formar den vardagliga uppfattningen av rummet. Ett sådant motiv, som ofta upprepas i platsspecifik konst, kan artikuleras med hjälp av begreppet frikoppling.

Ibland kan frikopplingar också erbjuda forskaren fascinerande begreppsmässiga tillflyktsorter. En solig sommardag när jag vandrade längs resterna av järnvägsspåret kom jag till ett myrområde som låg i den mest avlägsna avkroken av det övergivna spåret. Där märkte jag att jag befann mig utom räckhåll för andras blickar, på en plats dit knappt någon annan skulle orka följa mig. På just den platsen hade forskningen ingen speciell uppgift och ingen diskussion inom konsten verkade gälla just den platsen. Där kände jag en stor befrielse och frid. Sådana skuggområden eller döda vinklar är värdefulla platser och det kanske inte lönar sig att avslöja alla skuggor.

2017–2023 i Berlin, Helsingfors, Nyslott, Rantasalmi, Outokumpu, Hyrynsalmi och Kilpisjärvi.

Jaakko Ruuska

KÄLLMATERIAL TILL DENNA SAMMANFATTNING

(mer omfattande källlitteratur har publicerats i samband med avhandlingen)

LITTERATUR OCH ARTIKLAR

Adorno, Theodor W. (1991). *The essay as form. Notes to literature* (översatt av Shierry Weber NicholSEN). Columbia University Press.

Borgdorff, Henk & Schwab, M. (2012). Boundary Work: Henk Borgdorff, interviewed by Michael Schwab i publikationen Florian Dombois, Claudia Mareis, Ute Meta Bauer, ja Michael Schwab (red.) *Intellectual Birdhouse: Art Practice as Research*. Koenig books. (117–123).

Bolt, Barbara. (2016). *Artistic research: A performative paradigm?* Parse Journal, 3. <https://parsejournal.com/article/artistic-research-a-performative-paradigm/> (besöket i 30.10.2023).

Certeau, M. d. (1988). *The practice of everyday life* (översatt av Steven Rendall). University of California Press.

Deleuze, Gilles. (1992). *Cinema. 1, the movement-image* (H. Tomlinson, B. Habberjam öv.). Athlone Press.

Gansterer, Nikolaus, Emma Cocker, and Mariella Greil, (red.) 2017. *Choreo-graphing figures: deviations from the line*. De Gruyter.

Kwon, M. (2002). *One place after another: Site-specific art and locational identity*. MIT Press.

Schivelbusch, W. (2014). *The railway journey: The industrialization of time and space in the nineteenth century*. University of California Press.

EKSPOSITIONER

Ruuska, J. (2021). *Elisenvaara–Pieksämäki –hajonnut kone* in Porkola, P. & Salmenniemi, S. (redigerad av). Ruukku Journal nro 17 Everyday Utopias. Research Catalogue. Se: <http://ruukku-journal.fi/en/issues/17> (besökte i 21.11.2023).

FÖRESTÄLLNINGAR

Other Spaces collective (2021). *The Angle of Water 104.45°* Se: <https://vimeopro.com/user151025373/angleofwater> (besökte i 15.11.2023).